

ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА НА ШПАЛЬТАХ РОСІЙСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Анотація. У статті в контексті суспільної полеміки аналізується еволюція громадської думки Російської імперії щодо доцільності вищої жіночої освіти. Виокремлюється спектр економічних, соціальних та морально-етичних критеріїв необхідності наукових знань для дівчат та контраргументів традиціоналістів, висловлених протягом другої половини XIX ст. на шпальтах російських періодичних видань.

Аннотация. В статье в контексте гражданской полемики анализируется эволюция общественной мысли Российской империи о целесообразности высшего женского образования. Определяется спектр экономических, социальных и нравственно-этических критериев необходимости научных знаний для девушек и контраргументов традиционалистов, озвученных на протяжении второй половины XIX в. на страницах российских периодических изданий.

Summary. In the context of public polemics the evolution of public opinion in the Russian empire as to the reasonability of the higher women's education is analyzed. The range of economic, social and ethical criteria of the necessity of academic knowledge for women and the spectrum of counter-evidence offered by the traditionalists are singled out and all of them are expressed in Russian periodicals during the second half of the 19th century.

У сучасному світі стрімко зростає роль і значення жінки. Тож вельми актуальним є дослідження непростого шляху, що пройшло жіноцтво задля самоствердження в соціумі. Зокрема й досвіду становлення вищої жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої до 1917 р. була Наддніпрянська Україна.

Історія жінок і жіночої освіти постійно перебувають в полі зору фахівців. Більшість із них трактує дії імперської влади щодо жіноцтва традиційно як дискримінаційні [1; 2]. При цьому окремі роботи сучасних українських дослідників не виходять за межі звичайної описовості, мають переважно еkleктичний характер [3]. Саме тому доцільно реалізувати спробу неупередженого аналізу російської громадської думки щодо проблеми навчання слабкої статі.

Мету статті авторка визначає як дослідження громадської думки з проблеми вищої жіночої освіти в Російській імперії, складовою якої були дев'ять губерній Наддніпрянщини, протягом другої половини XIX ст. З огляду на те, що головним каналом вияву громадської думки в той час стала преса, то джерельною базою проекту слугують матеріали періодики.

На тлі загальної суспільної лібералізації в Росії, спричиненою поразкою у Кримській війні, дедалі більшої ваги набувало громадське обговорення проблем слабкої статі. Дозволена у середині XIX ст. гласність, незважаючи на цензуру, забезпечувала бюрократію і громадськість цінною інформацією про стан справ у державі. З приходом на престол Олександра II зросла роль преси: імператор не тільки щоденно читав усі популярні газети, а й заборонені. Саме в цей час поняття громадська думка стало популярним та широкоживим.

У суспільстві поширювалося якісно нове усвідомлення жінками свого призначення, ідея серйозного ставлення до власних обов'язків шляхом оновлення системи виховання, що мала базуватися на ґрунтовних знаннях. Позаяк байдужість до жіночого питання вже вважали ознакою духовної і громадянської неповноцінності, особистої ущербності, значну роботу з обговорення цих завдань взяла на себе саме преса.

Провідним у цьому напрямі виявився часопис "Рассвет", журнал наук, мистецтв і літератури для дорослих дівчат, що видавався з 1859 р. На його шпальтах ставилося питання про формування внутрішньої самостійності жінки, що не повинна обмежувати мотивацію інтелектуального розвитку виключно бажанням подобатися світу, чоловіку та дітям [4, 6]. Покликанням жінки ставав розумовий розвиток задля ушляхетнення особистості та морального вдосконалення, а головним засобом – навчання, вільне від поверховості й обмежень визначеними дисциплінами. Період "лялькового виховання" жіноцтва минав [5, 130]. Достатньо інноваційно для того часу звучала теза про те, що закон не робить між чоловіками й жінками

ніякої різниці, за всіма визнає громадянство, надає права та вимагає виконання обов'язків. Отож правові знання потрібні й жіноцтву, бо незнання законів позбавляє їх можливості користуватися ними [5, 127].

Перспективу бачили у впровадженні певного курсу законодавства в навчальну програму жіночих освітніх закладів усіх типів. Критика звучала на адресу практицизму та утилітаризму традиційного виховання, котре зовсім не передбачало для дівчат самостійної особистості з власними духовними потребами та правами на самостійний розвиток. До речі, раціональні думки, висловлені в часопису “Рассвет” щодо жіночого виховання, містили не тільки ґрунтовну критику, а й оптимістичні прогнози на майбутнє. Підставою для цього слугувала доступність і впливовість наукових знань на вихованок, а тому саме з наукою пов'язували оновлення поглядів на життя, пробудження потреб і прагнень, відкриття жінкам нових джерел задоволень. Чи не вперше наука ставала “спільним набутком” чоловіків і жінок [6, 225].

Своєрідним каталізатором емансипаційних процесів можна вважати і авторитетний часопис “Современник”, на шпальтах якого відомий публіцист М. Михайлов виступив на захист законних прав жіноцтва на вищу освіту. Програмною для юних дівчат була його стаття “Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе”, в якій зазначалося, що “виховання та освіта, загальна і спеціальна, повинні бути однаковими, доступними і сприятливими для вияву всіх природних здібностей обох статей за будь-яких умов організації” [7, 347]. Розвиваючи думку у статті “Женщины в университете”, вказував на перехідний стан тогочасного суспільства через зміну усталених форм і понять, виокремлював жіноче питання, “нові тенденції в якому зрозумілі для небагатьох і лякають масу публіки” [8, 499]. Як найпершу серйозну перешкоду визначав брак освіти “серйозної, раціональної, у повному сенсі загальнолюдської, а не тої поверхневої, умовної, котру називали жіночою” [8, 505]. Його рекомендації слабкій статі включали вимоги прав на весь спектр знань, накопичених людством, що раніше вважалися привілеєм чоловіків. До речі, публіцист наполягав на активній позиції жіноцтва, підкреслюючи симпатії до тих жінок, які “починали діяти”. Так він оцінив першу появу дівчат в університетах і Медико-хірургічній академії протягом 1859–1863 рр.

Факт появи слабкої статі в університетських аудиторіях набув широкого розголосу. Керуючись морально-етичними критеріями, вищу освіту почали розглядати як засіб удосконалення розумового розвитку жіноцтва: саме вона мала навіювати поняття обов'язку, призначення та місце в суспільстві, навіть схильним до “легкого світського щастя” жінкам [9, 120]. Більшість авторів підтримували ідею автономності інтелектуального світу жінок, їхнього права на власне духовне життя [10, 265]. Отже, розв'язання питання жіночого університету набувало важливого виховного значення в аспекті бажаних для громади змін у світогляді та моральних цінностях кращої половини людства.

З'явившись напередодні “великих реформ”, ідея вищої жіночої освіти в Росії майже зникла зі шпальт преси у середині 1860-х рр. Причиною стала не втрата інтересу, а зміна форми: від громадського обговорення перейшли до практичної реалізації у вигляді “еміграції найактивніших дівчат у закордонні університети”. І все ж питання вищої освіти та застосування жіночих здібностей визнаватиметься у пореформений період одним із найбільш подразнювальних і злободенних. Воно торкалося інтересів, глибоко вкорінених забобонів, породжувало різні симпатії й антипатії. Цьому сприяла маса накопичених упереджень і стереотипів, що ускладнювали поширення ідеї доступності вищої освіти жінкам. Публіцисти окреслювали їх “гнилими місцевинами”, що тяжіють над суспільством, заважають поступальному розвитку (“вони на кожному кроці, а тому... жіноцтву не можна навіть мріяти про спільність навчання з чоловікам”) [11, 377].

Типовим запереченням проти відвідування дівчатами університетів стала теза про те, що через брак серйозної попередньої підготовки це не принесе їм ніякої користі. Утім, на думку М. Михайлова, це на ліпше, бо саме від дівчат, що прослухали університетський курс, можливо й потрібно чекати докорінного перетворення початкового жіночого виховання. Підійшовши “ближче до науки”, жінка навчиться бачити реальні інтереси суспільства і життя, вона зміцниться в

усвідомленні, що справжня моральність полягає не у пасивній покірності, а в самостійному розвитку власної особистості [8, 507]. Ключовим мотивом прагнення жінок до вищої освіти визнавалися економічні чинники (“час бездіяльності пройшов і вони мають самостійно заробляти”) [12, 501]. Водночас, кореспондент навів поширені у тогочасному науковому середовищі забобони щодо неетичності “робити з науки промисел, ремесло”. Частина професорів вважала, що жінки в університеті шукали б не науку заради науки, а знання як засіб освіченості, що не повною мірою відповідало завданню університетів [13, 693]. Таку позицію наукових метрів прогресивні автори оцінювали як подвійність стандартів, позаяк більшість студентів саме тому й відвідували університет, щоб у майбутньому житті “годувати себе й родину”.

Одним із поширених стереотипів було сприйняття бажання дівчат навчатися як реалізацію прагнення “побути на волі, пожити в своє задоволення” [11, 385]. У статті з промовистою назвою “Что нужно женщинам” висловлювалася думка, що організація жіночого університету ще не гарантує вдалого жіночого виховання [14, 226]. Анонімний автор із табору консервативного напрямку, справедливо критикуючи жіночі пансіони, стверджував, що університетська освіта є корисною за умов бажання стати спеціалістом у певній галузі знань чи науковцем, проте для звичайної матері це “навіть зайве”. Пропонував організувати, до речі, у провінції, загальноосвітній жіночій заклад, який би включав початковий, середній і вищий рівні, де б прищеплювали абсолютну моральність, чесність, любов до ближнього, терпимість, працелюбність [14, 228]. Створення такого навчального центру вважав за “порятунок жіноцтва”.

Вельми показовою є оцінка дозволених владою у 1869 р. публічних курсів петербурзьким обер-поліцмейстером Треповим. Він звинувачував їх «у розвитку духу корпоративності серед слухачок». Підставою слугували зовнішні ознаки: темні плаття, стрижка та сині окуляри, що ставало приводом для звинувачення “у приналежності до петербурзького товариства нігілісток” [15, 46]. Проте генерал був неодиноким у своїх думках щодо некорисності публічних лекцій для дам. Багато хто підтримував його звинувачення, вважаючи, що навчання вбиває у жінки почуття, відриває її від сім’ї та виконання природних обов’язків доньки, дружини, матері, відвідання курсів руйнує скромність і сором’язливість, викривляє моральність. Отже, питання доцільності вищих знань для жінки не було вирішене остаточно, у суспільстві домінували негативні оцінки.

Публіцисти вказували, що найперше питання жіночої освіти залежить від сформованих у громаді понять про жінку [16, 6]. Парадокс полягав в тому, що наука ретельно крокувала в напрямку вивчення та вирішення питання вищої жіночої освіти, проте у суспільстві панували вельми суперечливі погляди на цю проблему. Для більшості батьків головною метою освіти доньок залишався розвиток талантів, найперше місце серед яких займали музика, малювання, танці та знання мов. Сприяли цьому родинні стереотипи і сподівання, що саме ці таланти нададуть донькам можливість сяяти, подобатися, чарувати. Зберігався традиційний виховний принцип: “Що скажуть люди?” [16, 9]. Відзначають і наявність невідповідності у сприйнятті жінки – суспільство виявляло більшу поблагливість до жінок естетично обдарованих, ніж учених.

Утім, уже у 1868 р. у Цюрихському університеті відбувся успішний захист дисертації на звання доктора медицини росіянку Н. Суисловою. Професор Розе, вітаючи здобувачку, зауважив, що в її особі жіноцтво довело, що “вища насолода доступна людині як винахід нової думки не тільки посильна для слабкої статі, а й буде присвячена служінню людям” [17, 256]. Тогочасна преса констатувала, що жіноцтво Санкт-Петербурга, збадьорене успішними прикладами дам за кордоном, не залишило байдужим жодного професора, вимагаючи навчання і допомоги з відкриттям окремого університету, позаяк статутом 1863 р. навчання в існуючих їм заборонено. Аналогічною була ситуація у провінції. Восени 1870 р., під час перебування у Харкові міністра народної освіти Д. Толстого, йому подано адрес-звернення від представників громадськості міста з проханням про перетворення жіночих середніх навчальних закладів у реальні (для полегшення вступу випускницям до університетів та дозволу відвідувати вже існуючі). Цей факт набув широкого розголосу, з’явилися повідомлення у газетах “Голос”, “Новороссийские ведомости”, “Санкт-Петербургские ведомости”, що свідчить про зацікавленість публіки проблемою. Офіційна позиція влади роз’яснюється в “Журнале министерства народного просвещения” [18]. Зі статті стає зрозумілим, що відмова міністра у задоволенні клопотання

мешканців Харкова аргументується “пріоритетністю для держави елементарної та середньої жіночої освіти, у вищій же уряд не бачив загальнодержавних цілей через обмеженість та недостатню підготовленість дівчат, що до неї прагнули” [18, 269]. Але роз’яснювалося, що влада не заперечує проти приватних ініціатив (вказували на досвід організації публічних курсів у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві).

Більшість публіцистів неодноразово співчутливо підкреслювали потребу виваженої поведінки і будь-яких кроків жіноцтва на тернистому шляху організації публічних лекцій, бо ретроградна частина громади пильнувала за піонерками жіночої вищої освіти, і навіть “найменша необачна дія могла спаплюжити таку велику справу” [19, 101]. Віддзеркаленням розбурханих суспільних пристрастей навколо проблеми організації жіночого університету стала поява в літературі маси чуток, домислів, думок.

Хоча не все суспільство підтримувало ідею вищої жіночої освіти, проте поступово дедалі більше інтелігентних людей імперії співчувало справі. Професор М. Погодін визначав наявність жіноцтва, підготовленого до слухання університетських лекцій [19, 102]. Вища жіноча освіта час від часу розглядалася як потужний засіб підвищення рівня моральності родини і всього суспільства та одна з суттєвих умов успішності країни, що засвідчили і промови на відкритті жіночих курсів професора В. Гер’є у Москві 7 листопада 1872 р. [20, 44]. Священик О. Іванцов-Платонов зауважував, що “жіноча освіта – міцна запорука правильного громадянського, сімейного і гуманного розвитку суспільства”. Професор С. Соловйов додавав, що “головна і законна суспільна вимога до жінки – це самоповага”, принагідно вказував на можливість її набуття саме через вищу освіту. А втім, оцінюючи промови на відкритті курсів, авторитетний часопис “Вестник Европы” засвідчував, що фактом залишається потреба захисту і обґрунтування ідеї користі вищої освіти для жінок, в якій ще вбачали “підривання основ” [21, 365].

Ф. Достоевський, очевидець усіх тогочасних суспільних проблем, указував на безсумнівне відродження жінки протягом двадцяти років з моменту постановки цього питання. Підкреслював, що у прагненні вищої освіти вона спроможна виявляти серйозність, витривалість і продемонструвати зразок надзвичайної мужності. Вважав, що допустивши відверто і в повному обсязі (з усіма правами) вищу освіту для дівчат, Російська імперія на очах усієї Європи зробить “величезний і визначальний крок у великій справі оновлення людства” [22, 148].

Водночас вищу освіту розглядали і як своєрідний виховний засіб, котрий не тільки має втамовувати освітні запити юні, надавати ґрунтовні наукові знання, а й допомагати формувати власний світогляд, критичне мислення, вміння комплексного аналізу проблем та пошук шляхів їх розв’язання. Тому й не дивно, що Ф. Достоевський, який відчував усі тонкощі та приховані негаразди людської душі в умовах соціальних трансформацій, саме на російську жінку покладав визначальну надію як запоруку оновлення соціуму [22, 147]. У період загострення стосунків суспільства і влади протягом 1870-х рр. і поширення радикалізму він, один із небагатьох, зумів виокремити спонукальний чинник до вищих знань у тогочасної росіянки – серйозність і нагальність потреби в діяльності та участі в загальній справі [23, 171]. Наполягав на активній позиції батьків дівчат з цього питання, бо “лише вища наука зможе задовольнити хвилювання, що почалося серед юні, дати відповіді на їх питання, зміцнити розум, та опанувати думки, що розходилися”.

Дієвий шлях для реалізації справи вказував і засновник перших у Росії вищих жіночих курсів, професор Московського університету В. Гер’є, котрий побачив, що “у громадській свідомості та реальному житті найпершим заняттям для жінки залишається педагогічна діяльність” [13, 682]. Для розширення правоздатності на цій ниві, тобто допуску до викладання у старших класах жіночих гімназій, необхідною умовою ставало проходження університетського курсу, що в російських реаліях означало організацію нових вищих жіночих навчальних закладів. Саме останні, окрім спеціального завдання – підготовки жінок-викладачів, мали слугувати підвищенню як загального, так і наукового рівня жіноцтва [13, 690]. На думку В. Гер’є, Росія, що випередила Захід з розвитку дівочої середньої освіти, повинна була подати приклад і в розвитку вищої освіти. Позаяк не можна обмежувати навчання тільки дитячим віком, сучасній жінці потрібна ґрунтовніша і обширніша загальна освіта.

Відсутність коштів у державному бюджеті на розвиток вищої жіночої освіти стало основним аргументом урядовців повільного розгляду питання організації вищої жіночої освіти та неодноразових відмов. Саме тому небайдужа до цієї справи громадськість шукала альтернативні шляхи для її вирішення. Ініціатор вищих жіночих курсів, професор В. Гер'є оцінював питання допуску жінок до університетів як проблему державного рівня, що “торкається всього суспільства” [13, 694]. Окремі автори пов'язували її з позитивним рішенням професорської корпорації, що у свою чергу було орієнтиром для розв'язання питання адміністрацією. У російських реаліях держава, що не здатна допомогти всім, дозволивши допуск дівчат до університетів на однакових зі студентами умовах, підтримала б жіноцтво і морально, і матеріально, не витративши жодної копійки з бюджету, що стало б корисним для суспільства в цілому [6, 222]. До речі, часто публіцисти висловлювалися за вільний вступ до університету всіх бажаючих, частина з яких, апробувавши перші лекційні заняття, задовольнивши цікавість новизни, можливо й пішла б, проте залишитися мали б ті, хто здатен до занять наукою, що в решті-решт і потрібно [24, 1641]. Щоб припинити дискусії про допуск жінок до вищої освіти вимагали, що вони мають вступати до університетів на однакових з чоловіками умовами, це і буде додатковою підставою доведення їх можливостей до наукової освіти [10, 269]. Власне університетські дипломи дівчат можуть стати вагомим аргументом для антагоністів жіночого руху та освіти [8, 505].

Можна відзначити, що полеміка другої половини XIX ст. про роль і призначення жінки у суспільстві та завдання з її виховання поступово переходила від питання “вчити чи не вчити”, у площину “які саме” знання і професійні навички потрібні дівчині. Мотивацією ґрунтовної загальної освіти для дівчат стало не лише сумлінне виконання обов'язків дружини та матері, а й потреба отримання професійних знань для можливості самостійного існування [25, 247]. Дедалі більше публіцистів підтримувало тезу, що заміжжя не завжди вдалий варіант вирішення проблеми влаштування молодшої дівчини: отримання ґрунтовної загальної і професійної освіти – ось найоптимальніший шлях організації життя юні. Наполегливо доводили, що несправедливо закривати двері спеціального навчального закладу чи обмежувати громадську практику для слабкої статі. Суспільство має виробити повну довіру до вільної діяльності освіченої жінки, а головним критерієм самостійного вибору її життєвого призначення має стати власний здоровий глузд. “Хай дівчина стане гарним лікарем чи архітектором, ніж бути поганою матір'ю чи, не вийшовши заміж, вести безцільний спосіб життя” [26, 790]. Наголошували, що громади, які засновують навчальні заклади, та особи, котрі працюють над розширенням і розвитком освіти жінок, не повинні забувати, що їхня діяльність має визначальне значення, головне для майбутнього [20, 123].

На початку 90-х років, аналізуючи стан професійної освіти жінок, вказували на завоювання ними місця на педагогічній ниві, переважно у сфері початкового навчання [25, 241]. Одночасно, висловлювали сподівання, що діючі вищі жіночі курси поступово будуть готувати жінок-професорів для вищих навчальних закладів, вказуючи на необхідність стажування у найкращих закордонних університетах з метою підготовки до професорського звання [6, 222]. Переконливим аргументом на користь цього є публікація у звітах ВЖК наукових робіт курсисток, якими останні доводили свою правоздатність у науковій сфері. Щоб Росія дійсно не відставала від розвинутих країн, прогнозуючи невпинне зростання середньої ланки жіночої освіти і розширення освітніх запитів суспільства, сформульовані практичні рекомендації, що включали допуск жінок на історико-філологічні та фізико-математичні відділення університетів, організацію жіночих медичних шкіл на засадах факультетів університетів, розширення навчальних планів середньої жіночої школи чи організацію спеціальних, підготовчих до університетських вимог класів чи підготовчих курсів безпосередньо при університетах за зразком американських [6, 230]. Все ж наголошувалося, що проблема реалізації жінок з вищою освітою для країни не буде гострою, через невелике їх число та величезні простори імперії, на теренах яких інтелігентна праця завжди знайде застосування. В той самий час обурювало передову громадськість ставлення до жінок з закордонними дипломами, котрі, отримавши ціною надзвичайних зусиль вищу освіту в Європі, зазнавали поневірянь при поверненні до батьківщини через відсутність законодавчої бази та часто знову від'їздили за кордон [10, 267].

Отже, аналізуючи стан російського суспільства на середину XIX ст., в якому наявними були сили інерції та бездіяльності, саме ліберальну періодику визнавали найпершим інструментом звільнення громадського життя від апатії задля сприйняття реформаторської діяльності уряду. Гостра дискусія в пресі в контексті очікуваних реформ розгорнулася навколо проблеми доцільності вищої жіночої освіти. Можна констатувати, що жоден активний член суспільства не залишився осторонь і визначав власну позицію в цій громадській полеміці. Прихильники емансипаційних ідей наголошували на економічній важливості доступу до неї слабкої статі в умовах перехідного часу та безпосередньо пов'язували її з можливістю інтелектуальної жіночої праці. Саме тогочасна публіцистика і стає головним засобом популяризації ідеї доцільності суспільної діяльності слабкої статі, сприяючи у такий спосіб створенню у соціумі атмосфери необхідності праці як священного обов'язку людини, виокремлюючи найефективніший шлях до цього через освіту. Проте нові погляди на призначення жінок збурили суспільну атмосферу та спричинили їх жваве обговорення. Традиціоналісти, котрі складали переважну більшість суспільства, у новій справі вищої освіти жіноцтва керувалися усталеним розподілом соціальних ролей та страхом, що інтереси науки відвернуть дам від домашніх обов'язків та позбавлять їх жіночості. Прогресивна публіцистика переконливо аргументує доцільність наукової освіти жіноцтва, котре визначалось носієм важливої місії гуманізації родинного та суспільного життя. Майже вся тогочасна російська періодика на кінець XIX ст. саме вищу освіту визначає каналом повноцінної суспільної та професійної реалізації дівочої особистості, за умови правильного розвитку природних талантів та здібностей, кінцевим критерієм чого стверджувалася користь державі та соціуму.

Література:

1. Веремченко В. "Ученая женщина": дискуссии в российском обществе (вторая половина XIX – XX вв.) / В. Веремченко // Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М.: ИВИ РАН, 2001. – С. 171–195.
2. Чуткий А. Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – №5. – С. 87–92; Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института / З.П. Петрова // Международный медицинский журнал. – 2006. – №2. – С. 128–132.
3. Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В.В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – №5. – С. 171–176.
4. Библиография: Записки доброй матери или последние ее наставления при выходе дочери в свет // Рассвет. – 1859. – №1. – С. 5–8.
5. Шишкин Т. Несколько слов о необходимости юридических познаний для женщин / Т. Шишкин // Рассвет. – 1859. – №7. – С. 117–130.
6. Миропольский В.И. Университетское образование женщин в Америке и в России / В. Миропольский // Русская мысль. – 1883. – №1. – С. 192–230.
7. Михайлов М.Л. Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе / М.Л. Михайлов // Современник. – 1860. – №8. – С. 335–350.
8. Михайлов М.Л. Женщины в университете / М.Л. Михайлов // Современник. – 1861. – Т.86. – №4. – С. 499–507.
9. Х-ва А. Письма к русским женщинам ... / А. Х-ва // Воспитание. – 1860. – №2. – С. 114–128.
10. Внутреннее обозрение: О высшем женском образовании // Отечественные записки. – 1876. – №4. – С. 262–271.
11. Женский университет // Отечественные записки. – 1868. – №12. – С. 360–388.
12. Ф-ов. Образованные труженицы / Ф-ов // Неделя. – 1870. – №15. – 12 апреля. – С. 501–504.
13. Герье В.И. Теория и практика женского образования / В.И. Герье // Вестник Европы. – 1877. – №4. – С. 645–700.
14. Что нужно женщинам? Проект воспитательного заведения для женщин // Детский сад. – 1868. – №5-6. – С. 222–239.
15. Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878–1903. Очерки и материалы / ВЖК в Санкт-Петербурге. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – 260 + 180 с.
16. Игнатович В. Женское образование и женские школы в теории и на практике / В. Игнатович. – Б.м. Б.г. – 73 с.

17. Речь проф. Розе в Цюрихском университете при возведении в степень доктора девицы Надежды Прокофьевны Суловой // Неделя. – 1868. – №8. – С. 254–256.
18. По поводу женского адреса, поданного г. Министру народного просвещения в г. Харькове // ЖМНП. – 1870. – №10. – С. 269–274.
19. Внутреннее обозрение: Филантропическое общество гувернанток и последнее его собрание // Дело. – 1869. – №1. – С. 99–103.
20. Песковский М.Л. Университетская наука для русских женщин / М.Л. Песковский // Русская мысль. – 1886. – №11. – С. 42–64; №12. – С. 1–30.
21. Внутреннее обозрение: Высшие женские курсы в Москве, учрежденные В.И. Герье // Вестник Европы. – 1873. – №3. – С. 364–367.
22. Достоевский Ф.М. Несомненный демократизм. Женщины / Ф.М. Достоевский // Дневник писателя. – 1876. – №5. – С. 146–148.
23. Достоевский Ф.М. Опять о женщинах / Ф.М. Достоевский // Дневник писателя. – 1876. – №6. – С. 168–171.
24. К.К.С. Женщины в Казанском университете // Неделя. – 1870. – №49. – 6 декабря. – С. 1640–1641.
25. Тиц Б. Значение профессионального образования для женщин и его роль по отношению к общему образованию / Б. Тиц // Женское образование. – 1891. – №3. – С. 235–247.
26. Гольцев В. Новые попытки по решенному вопросу / В. Гольцев // Вестник Европы. – 1882. – №10. – С. 780–790.

Надійшла до редколегії 31. 03. 2008 р.

Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 94(73) “1981/1989”

О.І. Овчаренко, А.О. Овчаренко

РАДЯНСЬКИЙ ЧИННИК У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ Р. РЕЙГАНА (1981–1989 рр.)

Анотація. У статті розглянуто антирадянський чинник, як основна складова антикомуністичної стратегії адміністрації Р.Рейгана, вмотивованість рішучого курсу США в радянсько-американському протиборстві, проаналізовані його ефективність і роль у досягненні перемоги США у “холодній війні”.

Аннотация. В статье рассматривается антисоветский фактор, как основная составляющая антикоммунистической стратегии администрации Р.Рейгана, мотивированность решительного курса США в советско-американском противостоянии, проанализированы его эффективность и роль в достижении победы США в “холодной войне”.

Summary. The article focuses on the anti-Soviet factor as the integral constituent of the anti-communism strategy of Reagan's administration, as well as deals with the motivation of the consistent course of the USA in the Soviet-American struggle, and analyses its effectiveness and role in reaching the USA victory in the “cold war”.

Чверть століття тому в міжнародній політиці виникла вкрай небезпечна ситуація, пов'язана з черговим посиленням радянсько-американського протистояння, апогей якого випав на 1982–1984 рр. Вірогідно ніхто не гадав, що воно буде останнім, стане прелюдією до завершення в кінці десятиріччя “холодної війни”, після чого престиж і вплив США у світі значно зростуть, а поглиблення кризи Радянського Союзу й соціалістичної системи приведуть на початку 1990-х років до їх розпаду. Усе це сталося за часів правління чотирьох радянських генсеків – Л.І. Брежнєва, Ю.В. Андропова, К.У. Черненко і М.С. Горбачова, що протягом 1982–1985 рр. послідовно змінювали один одного на цій посаді, та президентства в США Р. Рейгана (1981–1989 рр.).

Зовнішній політиці 40-го президента США присвячена велика кількість досліджень. Вкажемо лише на окремі з них. Серед американських аналітиків особливої уваги заслуговують монографії Р. Даллека [1], С. Амброуза [2], С. Брауна [3], С. Хантінгтона [4], К. Уайнбергера [5], біографічні дослідження Л. Кеннона і К. Уолша [6], фундаментальна праця Г. Кіссінджера [7].

У радянський та сучасній російській літературі деякі аспекти проблеми аналізували Е. Іванян [8], В. Ніконов [9], Р. Овінніков [10], А. Кокошин [11], В. Лінник [12], С. Рогов [13], О. Уткін [14].